

Kıraat İlminde Hemze İle İlgili Bazı Vecihlerin İncelenmesi

Examination of Some Variant Readings Related to the Hiatus in the Recitation Science

Nesriřah SAYLAN

Dr. Öğr. Ü. Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat
İlmi Anabilim Dalı

ORCID ID: 0000-0002-5805-8630, e-mail: nsaylan@firat.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 15 Mayıs 2019/ 15 May 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Temmuz 2019 / 8 July 2019

Yayın Tarihi / Published: 24 Temmuz 2019 / 24 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz / July

Cilt / Volume: 5 Sayı / **Issue:** 2 Sayfa / **Pages:** 285-298

Öz

Bu çalışmada hemze konusu ele alınarak bu harfin kıraat ilmindeki yeri incelenmiştir. Hemzenin Arap alfabesinde müstakil bir harf sayılıp sayılmayacağı, mahreçleri ve sıfatları konusunda ihtilaf olduğu gibi okunuşu konusunda da kıraat âlimleri arasında farklı görüşler vardır. Bu kıraat ihtilaflarının bir kısmı hemzenin cümledeki konumuna göre oluşmaktadır. Nitekim aynı kelimenin başında iki hemzenin yan yana gelmesi, birinin sonunda ikincisinin başında olmak üzere iki ayrı kelimedeki olması ve aynı kelimedeki tek başına bulunması yönüyle hemze konum itibarıyla farklı kıraatlerle okunmuştur. Hemze ile ilgili bu kıraat vecihleri tahkik, teshil, ibdâl şeklinde kendisine has terimlerle ifade edilmiştir. Fonetik farklılıklar (usûl) kategorisinde yer alan ve çoğunlukla âyetin anlamına etki etmeyen hemze ile ilgili bu okuyuş farklılıkları sadece kıraat kaynaklarında değil ilk dönemden günümüze kadar olan birçok tefsir kaynaklarında da yer almıştır. Bu bağlamda çalışmada zikredilen vecihler tefsir ve kıraat alanıyla ilgili kaynaklarda incelenmiş ve ilim ehlinin hemze ile ilgili okuyuş farklılıklarına yaklaşımı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Harf, Hemze, Kıraat Vecihleri.

Abstract

In this study, the subject of hiatus was considered and the this letter's place in the recitation knowledge was reviewed. There are the disputes among the recitation's scholars about whether the hiatus is accepted or not as a separate letter in Arabic alphabet, and about its reading as there is a dispute related to its origin and quality. These recitation disputes occur in the position of hiatus in a sentence. The hiatus has been read in the different recitations with its position as there are two hiatuses in the same word, there are two hiatuses in two words and there is a hiatus in a word. These recitation angles related to the hiatus were stated with the terms specific to itself like the investigation, facility, alteration. Not only the reading differences related to the hiatus which is available in the category of phonetic differences and doesn't affect mostly on the verse were mentioned in many interpretation sources which have been from the first period to today but also they were mentioned in the recitation sources. In this sense, the aforementioned angles were reviewed in the interpretation and recitation sources and the approach of knowledge people to the reading differences related to the hiatus was tried to be determined.

Keywords: Qur'ân, Recitation, Letter, Hiatus, Variant Readings.

Giriş

Hemze; itmek, vurmak, bir şeyi dar bir yere sıkıştırmak, baskı yapmak, vurgulamak anlamlarına gelen bir mastardır.¹ Hemzenin Arap alfabesinde müstakil bir harf sayılıp sayılmayacağı konusunda ihtilaf vardır. Bu durumla ilgili kaynaklarda aslında yirmi dokuz olarak belirtilen Kur'ân harflerinin sayısının harekeli elif harfinin yani hemzenin sayılmadığı durumda yirmi sekiz olduğu, şeklindeki ifadeler yer almıştır.² Nitekim Müberred (ö. 286/900), Arap alfabesinin yirmi sekiz harften oluştuğunu belirterek hemzeyi bu harflerin içinde zikretmemiştir.³ Ayrıca hemze; mahreci, şekli ve kullanışıyla elif harfinden farklı bir harftir. Bu bağlamda hemzenin harekeli bir harf olduğu elif harfinin ise harekeyi kabul

¹ Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâbiri'l-kâmûs*, (Kuveyt: 1982), 15: 388-391; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıbâh tâcü'l-lügâ ve sıbâhü'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attârî (Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1085), 3: 902.

² Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1981), 26: 39; Ğânim Kuddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savîyye 'inde ulemâi'l-tecvîd* (Amman: Dâr-u Ammar, 1428/2007), 148.

³ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk., Muhammed Abdülhalik Azime (Kahire: 1415/1994), 1: 328.

etmeyen sâkin hevâ harflerinden biri olduğu belirtilerek bu iki harfin birbirinden farklı olduğu ifade edilmiştir.⁴ Ancak hemzenin elif harfi olarak kabul edildiği de görülmüştür. İbn Yaîş (ö. 643/1245) hemzenin elif olarak kabul edilmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır: “Mu’cem harfleri yirmi dokuz harften oluşmaktadır. Bunun ilki hemzedir. Bu harfe elif denilmesinin sebebi bu harfin yumuşak elif şeklinde olmasıdır. Telaffuzu farklı olan bu harf aslında alfabenin diğer harfleri gibi müstakil bir harftir.”⁵ Ayrıca hemzenin elif harfinin kardeşi olduğu ancak mahrecinde vurgu olduğu için bu ismi aldığı da ifade edilmiştir.⁶

Müstakil bir harf olarak Arap alfabesinden sayılıp sayılmadığı konusunda ihtilaf olan hemzenin mahreci ve sıfatları konusunda da farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre hemzenin mahreci aksa’l-halk⁷ yani boğazın en alt bölgesidir.⁸ Bu görüşe sahip olan Sibeveyh (ö. 180/796) hemze ile beraber “ه” (hâ) ve “و” (elif) harflerinin de aynı mahreçten çıktığını ifade etmiştir.⁹ Bir diğer görüşe göre hemze “و” (elif), “و” (vâv) ve “ي” (yâ) harflerine benzer olarak gerçek bir mahrece dayanmaksızın cevîf yani ağız boşluğundan çıkmaktadır. Bu görüşü ileri süren Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) şöyle demektedir: “Aslında Arap alfabesinde yirmi dokuz harf vardır ki yirmi beşi belirli alan ve sahih mahrece sahiptir. Diğer dördü ise (vâv, yâ, elif ve hemze), gerçek bir mahrece dayanmaksızın cevîf boşluğundan çıkmaktadır.”¹⁰ Hemzenin cehr,¹¹ şiddet,¹² istifâle,¹³ inifâtâh,¹⁴ terkîk¹⁵ ve ismât¹⁶ sıfatlarına sahip olduğu belirtilmiştir. Hemzenin kalkale¹⁷ sıfatını

⁴ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 15: 391.

⁵ Ebû’l-Beka Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş el-Esedî, *Şerhu’l-mufasssal* (Kahire: İdâretü’t-Tibbâti’l-Müniriyye, ts.), 10: 126.

⁶ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 15: 390-391.

⁷ Halk, boğazın göğse bitişik olan kısımdan dil dibine kadar olan yerdir ve “ع خ ع ح ؤ ء” şeklinde altı harf bu mahreç bölgesinden çıkmaktadır. Boğaz bölgesinin aksa’l-halk, vasatü’l-halk ve edna’l-halk olmak üzere üç mahreci vardır (Şemsüddîn Ebû’l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali b. el-Cezerî, *en-Neşr fî’l-kıraati’l-‘aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1: 199.

⁸ Müberred, *el-Muktedâb*, 1: 328.

⁹ Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber es-Sibeveyhî, *Kitâbu Sibeveyhî*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1408/1988), 4: 433.

¹⁰ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrût: Müessesetü’l-‘Âlemî, 1408/1998), 1: 57.

¹¹ Cehr, lügatte açıklamak, ortaya çıkarmak anlamına gelir. İstilahta ise kuvvetli olduğu için harfi telaffuz ederken nefesin akmasına engelle olunmasına yani nefesin hapsolmesine denir. İbrahim b. Saîd ed-Devserî, *Mu’cemü’l-mustalabât fî ‘ilmi’t-tecvîd ve’l-kıraât* (Riyad: 1425/2004), 50; Ahmed Mahmûd Abdüsemî’ el-Hafeyân, *Eşburü’l-mustalabât fî fenni’l-edâ ve ‘ilmi’l-kıraât* (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 251; İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 202; Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 43.

¹² Yumuşaklığın zıddı olan sertlik ve katılık anlamına gelen şiddet, harflerin sükûn ile okunması esnasında sesin ve nefesin asla akmamasına denir. Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri*, 202-203; Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları*, 125.

¹³ Sesi indirmek manasına gelen istifâle, harf okunduğu zaman dilin üst damağa kalkmamasıdır. Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri*, 207; Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları*, 75.

¹⁴ Açılmak, açmak, genişlik anlamına gelen inifâtâh sıfatı, harf telaffuz edilirken dilin üst damağa kapanmamasıdır. Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri*, 208; Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları*, 75.

¹⁵ Sözlükte inceltmek, zayıflatmak anlamına gelir. Tecvîd ilminde ise terkîk harflerini ince okumaya denir. Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri*, 223.

¹⁶ Lügatte men etmek anlamına gelmektedir. Tecvîd ilminde ise ismât harflerinin telaffuzundaki zorluk sebebiyle dört (rübâî), beş (humâsî) ve altı (şüdâsî) harfli kelimelerde bu harflerin yan yana gelmelerine mâni olunması anlamındadır. Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri*, 209.

taşıyıp taşımadığı konusu da ihtilafıdır. Bazı kıraat âlimleri hemzedeki cehr ve şiddet sıfatları sebebiyle hemzeyi kalkale harflerine dâhil ederken cumhûr kalkale harflerinden saymamıştır. Bu durumun sebebi olarak da hemzenin kalkale esnasında kusmayı andıran çirkin bir sesin çıkması ve bu şekildeki bir okuyuşun Kur'an'ın letâfet ve nezâhetine uymaması ile külfetli bir okuyuşun ortaya çıkması gösterilmiştir.¹⁸

1. Hemze İle İlgili Kıraat Vecihlerinde Kullanılan Terimler

Tahkîk: Hemze ile ilgili kıraat vecihlerinde kullanılan terimlerden biri olan tahkîk bir harfin hakkını vermek, hareke, izhâr ve ğunneleri okuyuş hassasiyetinin en son imkânlarını kullanarak bir harfi diğerine karıştırmadan tane tane okumaktır.¹⁹ el-Bakara 2/13. âyetinde geçen “السُّفَّهَاءُ الْآ” ifadesi bu konuyla ilgili örneklerdendir. Bu ifadeyi Kûfe ve Şâm ekolü “السُّفَّهَاءُ الْآ” şeklinde her iki kelimedeki hemzeleri tahkikle okumuşlardır. Diğer kıraat âlimleri ise birincisini tahkikle; ikincisini de iki ayrı kelimedede olduğu için tahfif maksadıyla yumuşatarak “السُّفَّهَاءُ الْآ” şeklinde okumuşlardır. İki hemze “هؤلاء” “أولياء” “أولئك” lafızlarındaki gibi tek kelimedede bulduklarında ise Ebû Amr (ö. 154/771) ve İbn Kesîr'den (ö. 120/738) rivâyetle Bezzî (ö. 250/864) tek hemze ile okumuşlardır. Ebû Ca'fer (ö. 130/747-48), Verş (ö. 197/812) ve Ya'kûb (ö. 205/821) birinci hemzeyi tahkikle ikincisini teshîl ile okumuşlardır. Kâlûn (ö. 220/835) ise birincisini teshîl, ikincisini ise tahkikle okumuştur.²⁰

Teshîl: Hemzeyle ilgili kıraat vecihlerinde kullanılan terimlerden bir diğeridir. Hemze harfini kendisiyle yine kendi harekesinden olan harfin mahreci arasına koymaktır. Bu “أعجمي” kelimesinde olduğu gibi hemze ile elif arasında; “إنكم” lafzında olduğu gibi hemze ile “ي” harfi arasında; “أونبئكم” kelimesinde olduğu gibi hemze ile “و” harfi arasında olmak üzere üç şekilde olmaktadır.²¹ “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ” (el-Bakara 2/6) âyetinde geçen “ءَأَنذَرْتَهُمْ” ifadesi bu konuyla ilgili örneklerdendir. İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805), bu ifadedeki iki hemzeyi tahkikle diğer kıraat âlimleri ise ikinci hemzeyi teshîl ile (yumuşatarak) okumuşlardır.²² Tefsir kaynaklarının çoğunda bu ifadeyle ilgili kıraat farklılığı zikredilmiştir.²³ Bazıları ise âyetin anlamına etkisi olmayan bu kıraate yer vermemiştir.²⁴

¹⁷ Kalkale, sözlükte hareket etmek, seslenmek ve canlanmak anlamına gelmektedir. Tecvîd ilminde ise kuvvetli bir ses işitilinceye kadar mahrecin kıvılcıktanmasına denir. Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri*, 210-211; Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları*, 83.

¹⁸ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri*, 212.

¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 205.

²⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 134-138; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 208; Dimyâtî, *İthâf*, 171.

²¹ Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstılabları*, 133-134.

²² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 134-138; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 207; Dimyâtî, *İthâf*, 169.

²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Âlemü'l-Kütüb (Beyrût: 1408/1988), 1: 77-82; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 1: 150; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemîr, Osman Cum'a Dâmiriyye ve Süleyman Müslim el-Harş (Riyâd: Dâru Taybe, 1409), 1: 64; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an bâkâiki ğavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvül fî vücûbi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1: 163; Râzî, *Mefâtîhu'l-ġayb*. 1: 46-47.

²⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983), 1: 11-12; Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001), 1: 264-265.

İbdâl: Bu ifade de hemze ile ilgili kıraat vecihlerinde kullanılan terimlerden bir diğeridir. Hemze bazen makablinin harekesi cinsinden harf-i medde bazen de diğer harflere çevrilmiştir.²⁵ Bununla ilgili “بَيْسٌ” (el-A'râf 7/165) ifadesi örnek verilebilir. Nâfi (ö. 169/785) ve Ebû Ca'fer “ب” harfini kesreli, “ي” harfini sâkin ve hemze olmaksızın “عَيْسَى” şeklinde “بَيْسٌ” olarak okumuştur. İbn Âmir ise hemzeli olarak okumuştur. Ebû Bekir (ö. 193/809) rivâyetinde Âsım “ب” harfini fethalı, “ي” harfini sâkin ve hemzeyi fethalı “صَيْقَلٌ” şeklinde “فَيْعَلٌ” vezninde okurken; diğer kıraat âlimleri ise “بَعِيرٌ صَغِيرٌ” şeklinde “فَعِيلٌ” vezniyle okumuşlardır.²⁶ Bu örnekte “بَيْسٌ” şeklindeki okunuşta hemze önceki harfin harekesinin cinsinden “ي” harfine çevrilmiştir. Tefsir kaynaklarının çoğu bu okuyuşla ilgili kıraat vecihlerini zikretmiştir.²⁷ Hemzenin diğer harflere ibdâliyle ilgili “هَآ أَنْتُمْ”²⁸ ifadesi örnek verilebilir. Bahsi geçen ifadenin aslının “أَنْتُمْ” olması nedeniyle hemzelerin bir arada okunmasının zorluk oluşturacağı gerekçesinden hareketle birinci hemze “ه” harfine dönüştürülmüştür. Bu sebepten dolayı Verş ve Kunbül medsiz olarak “هَآَنْتُمْ” şeklinde okumuşlardır.²⁹ Bu bağlamda “أَرْقَى” kelimesinin “هَرَقَى”; “إِيَاكَ” kelimesinin “هِيَاكَ” şeklinde okunması da örnek verilebilir.³⁰

Hazf: Hemze sesinin tamamen atılması ve yok edilmesidir.³¹ Hemze kendinden önceki harfin harekesi sâkin ya da tenvinli olduğunda hazf ile telaffuz edilmiştir. “فَاسْأَلْ”³², “وَاسْأَلُوا”³³, “فَاسْأَلْ”³⁴ ve “وَاسْأَلْ”³⁵ ifadelerinde geçen hemzeyi İbn Kesîr ve Kisâî hazfederek “فَسَلْ”, “وَسَلُوا”, “فَسَلْ” ve “وَسَلْ” şeklinde okumuşlardır. Ebû Amr, Nâfi, Âsım, İbn Âmir ve Hamza zikri geçen ifadelerin hepsini hemzeli okumuşlardır.³⁶ Bazen kelime sonunda bulunan hemze hazfedilmiştir. Bu konuyla ilgili “أَرْجُهُ”³⁷ lafzı örnek verilebilir. İbn Kesîr “أَرْجُهُوا” şeklinde hemzeli ve “ه” harfinden sonra “و” harfiyle okumuştur. Kâlûn'dan rivâyetle Nâfi “أَرْجِهْ” olarak hemzesiz ve kesreli “ه” harfiyle okumuştur. Verş ve Kisâî hemzesiz ve he harfinden sonra yâ harfiyle “أَرْجِهِي” suretinde okumuştur. Ebû Amr ise “أَرْجُهُ” şeklinde hemzeli ve “ه” harfini uzatmadan tilâvet

²⁵ Hemze, mahrecinin ağıza uzaklığı ve sahip olduğu cehr ve şiddet sıfatları sebebiyle telaffuzu zor bir harf olduğu için gerek sâkin gerekse iki hemze yan yana geldiğinde ve diğer bazı durumlarda ibdâl uygulamasına gidilmiştir. Hemze sadece harf-i medde değil bazen “ع” ve diğer harflere de çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sarı, Mehmet Ali, “İbdâl”, *Türkiye Dîyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: DİA Yayınları, 1999), 19: 263-265; Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstihlâları*, 67.

²⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 296-297; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 272-273; Dimyâtî, *İthâf*, 291-292.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10: 525-527; Begavî, *Me'âlim*, 3: 294; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 526; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî b. Âtiyye, *el-Müharraru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2: 469; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15: 42-43; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyn limâ te'ammenebû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 9: 367-368.

²⁸ Âl-i İmrân 3/66.

²⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 207.

³⁰ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. Sikkî, *el-Kalb ve'l-ibdâl*, ts, 7.

³¹ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd fî 'ilmi't-tecvîd*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, (Riyad: 1405/1985), 56.

³² en-Nisâ 4/32.

³³ Yûnus 10/94.

³⁴ el-İsrâ 17/101.

³⁵ ez-Zuhrûf 43/45.

³⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 232.

³⁷ el-Arâf 7/111.

etmiştir.³⁸ Verş, Kâlûn, Ebû Ca'fer, İbn Kesîr ve Kisâi'nin kıraatlerinde bu şekilde hemzenin hazf ile okunuşu olduğu tespit edilmiştir.³⁹

Med: Hemze ile ilgili kıraat vecihlerinde kullanılan bir diğer terimdir. Med, lafzî ve mânevî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Lafzî meddin nedenlerinden biri hemzedir. Hemze “أدم، رأي، أوتي، المودة” ifadelerinde olduğu gibi med harfinden önce veya sonra olmak üzere iki şekilde gelmektedir. Hemze, harf-i medden sonra geldiğinde aynı kelimedede olursa medd-i muttasıl, farklı kelimelerde olursa medd-i munfâsıl olmaktadır. Kıraat âlimleri med harfinin zayıf, hafif hemzenin ise zor ve ağır olması nedeniyle zayıf harfî desteklemek ve hemzeyi iyi telaffuz etmek için med konusunda ittifak etmişlerdir.⁴⁰ Ancak bazı âlimler bu medleri kasr ile de okumuşlardır. Bu bağlamda İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) medd-i muttasıl'ın kasr ile okunması konusunda bazı âlimlerin cevaz verdiğini fakat kendisinin sahih ve şâz kıraatlerde bu meddin kasr ile okunduğuna rastlamadığını ifade etmiştir.⁴¹ Kıraat âlimleri medd-i muttasıl ve munfâsılın uzatma miktarı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Konuyla ilgili “بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ” (Bakara 2/4) âyeti misal verilebilir. Ebû Ca'fer ve İbn Kesîr vakf halini göz önünde bulundurarak hemzenin etkisini yok olması ve gereksiz olması nedeniyle kasr şeklinde okumuşlardır. İbnü'l-Muhaysin (ö. 123/741) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de aynı şekilde okumuşlardır. Diğer kıraat âlimleri ise med ile okumuşlardır. Med miktarı konusunda kurrâ arasında ihtilaf vardır. Hamza'ya göre “بِمَا أَنْزَلَ” ifadesinin vakf halinde hemze'nin tahkîki, teshîli, meddi ve kasrı olmak üzere dört vecih vardır.⁴²

İşkân ve ihtilâs da hemze ile ilgili kıraat vecihlerinde kullanılan terimlerden bir diğeridir. İşkân harekenin kaldırılması ve harekenin nakledilmesi şeklinde olmaktadır.⁴³ İhtilâs ise harekeyi tam doyurmayı, tamamlamayı terk ederek dinleyenlerin harekeyi sanki cezm gibi okunduğunu zannettiği okuma şekli veya harekenin üçte ikisini telaffuz etme olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴ Bu duruma “بَارِكُمْ”⁴⁵ ifadesiyle ilgili kıraat farklılığı örnek verilebilir. İbn Kesîr, Nâfî, Âsım, İbn Âmir, Hamza ve Kisâi zikri geçen ifadedeki hemzeyi kesreli olarak ihtilâs yapmadan okumuşlardır. Ebû Amr ise hemzeyi iskân ile “بَارِكُمْ” şeklinde; râvisi Dûrî ise hemzeyi ihtilâs ile okumuştur.⁴⁶

Bu ifadelerin dışında tahfîf, iskât, telyîn, beyne ve beyne, nakl terimleri de kullanılmaktadır. Bir şeyi hafif kılmak anlamına gelen tahfîf kıraat ilminde genel olarak hemze sesinin değiştirilmesi anlamına gelmektedir. İskât, hazf ifadesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Telyîn ve beyne beyne ifadeleri ise teshîl ile aynı anlamdadır. Nakle gelince “مَنْ أَبُوكَ” ifadesinin “مَنْ بُوَكْ” şeklinde okunmasında olduğu gibi hemzenin harekesini önündeki cezimli harfin üzerine taşıyıp hemzenin hazfedilmesidir.⁴⁷

³⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 287-289.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Bilici, Mehmet Akif, “Ğâyetü'l-Emânî Adlı Tefsirinde Molla Gürânî'nin Kıraatlere Yaklaşımı”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, (Çanakkale 2019), 20-21.

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 313; Dimyâtî, *İthâf*, 53.

⁴¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 315.

⁴² Dimyâtî, *İthâf*, 168.

⁴³ Bilici, “Ğâyetü'l-Emânî Adlı Tefsirinde Molla Gürânî'nin Kıraatlere Yaklaşımı”, 18.

⁴⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 155; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 59.

⁴⁵ el-Bakara 2/54.

⁴⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 154-156.

⁴⁷ Alaeddin Saleh ve Ali Bulut, “Hemze'nin İlmü Resmî'l-Mesâhif ve Kıraattteki Yeri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2016), 85-86; İsmail Durmuş, “Hemze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27: 190-193.

2. Hemze İle İlgili Kıraat Vecihleri

Hemzenin harf olup olmaması, mahreci ve sıfatlarıyla ilgili ihtilaf olduğu gibi hemzenin okunuşu konusunda kıraat âlimleri arasında farklı görüşler vardır. Hemze ile ilgili bu okuyuş farklılıklarını mütevâtir kıraatler bağlamında çeşitli alt başlıklarla ve örneklerle incelemeye çalışalım.

2.1. Hemze'nin Bulunduğu Konumla İlgili Vecihleri

Hemze; aynı kelimedeki iki hemzenin yan yana gelmesi, birinin sonunda ikincisinin başında olmak üzere iki ayrı kelimedeki mevcudiyeti ve kelimedeki tek başına olması yönüyle üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi aynı kelimedeki iki hemzenin yan yana bulunmasıdır. Bu durumla ilgili Kur'an'da on sekiz yerde geçen on kelime bulunmaktadır. Bunlar “ءَأَنْذَرْتَهُمْ” (el-Bakara 2/6; el-Yâsîn 36/10), “ءَأَنْتُمْ” (el-Bakara 2/140; el-Furkân 25/17; el-Vâkıa 56/59, 64, 69, 72; en-Nâziât 79/27), “ءَأَسْلَمْتُمْ” (el-Âl-i İmrân 3/20); “ءَأَفْرَزْتُمْ” (el-Âl-i İmrân 3/81), “ءَأَنْتَ” (el-Mâide 5/116; el-Enbiyâ 21/62), “ءَأَرْبَابٌ” (el-Yûsuf 12/39), “ءَأَسْجُدُ” (el-İsrâ 17/61), “ءَأَشْكُرُ” (en-Neml 27/40), “ءَأَتَّخِذُ” (el-Yâsîn 36/23) ve “ءَأَسْفَقْتُمْ” (el-Mücâdele 58/13) âyetleridir. Bu kelimelerde geçen hemzelerin okunuşunda kıraat âlimleri ihtilaf etmiştir. Bu kelimeleri Kâlûn, Ebû Amr, Hişâm (ö. 245/859 [?]), Ebû Ca'fer ve Yezîdî (ö. 202/817), bahsi geçen ifadelerdeki ikinci hemzeyi teshille; yani elif ve hemze arasında elif'in olmasıyla okumuştur. Verş (ö. 197/812), İbn Kesîr ve Ruveys (ö. 238/852) ise elif ve hemze arasında elif harfi olmaksızın okumuştur. Diğerleri ise med ile beraber hemzenin elif harfine ibdâli ile okumuşlardır.⁴⁸

Hemzenin bulunduğu konum itibarıyla ikincisi ise hemzenin birinin sonunda ikincisinin başında olmak üzere iki ayrı kelimedeki bulunmasıdır. Bu hemzeler fethalı, kesreli ve zammeli olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Kesreli olanlardan üzerinde ittifak edilenler Kur'an'da on beş yerde on üç kelimedeki bulunmaktadır. Bunlar “هُؤُلَاءِ إِنْ” (el-Bakara 2/31), “مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا” (en-Nisâ 4/22), “وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ” (el-Hûd 11/71), “بِالسُّوءِ إِلَّا” (el-Yûsuf 12/53), “هُؤُلَاءِ إِلَّا” (el-İsrâ 17/102; es-Sâd 38/15), “عَلَى الْبِعَاءِ إِنْ” (en-Nûr 24/33), “مِنَ السَّمَاءِ إِنْ” (eş-Şuârâ 26/187), “مِنَ السَّمَاءِ إِلَى” (es-Secde 32/5), “مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ” (el-Ahzâb 33/32), “وَلَا أَبْنَاءَ إِخْوَانِهِنَّ” (el-Ahzâb 33/55), “مِنَ السَّمَاءِ” (es-Sebe 34/9), “أَهُؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ” (es-Sebe 34/40) ve “فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ” (ez-Zuhrûf 43/84) âyetleridir. Kesreli olanlardan “لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ” (el-Ahzâb 33/50), “بُنْيُوتِ النَّبِيِّ إِلَّا” (el-Ahzâb 33/53) ve “مِنَ الشُّهَدَاءِ” (el-Bakara 2/282) âyetlerinde geçen ifadelerde ise ihtilaf vardır. Hemzelerin fethalı olarak kullanılmasına gelince Kur'an'da bu şekilde gelen hemze on dokuz yerde on altı kelimedeki bulunmaktadır. “السُّفَهَاءَ أَمْوَالِكُمْ” (en-Nisâ 4/5), “جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ” (en-Nisâ 4/43; Mâide 5/6), “جَاءَ” (el-Enâm 6/61), “تَلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ” (el-A'râf 7/47), “جَاءَ أَجْلُهُمْ” (el-A'râf 7, 34; el-Yûnus 10/49; en-Nahl 16/61; el-Fâtır 35/45), “جَاءَ أَمْرُنَا” (el-Hûd 11/40, 58, 66, 82, 94; el-Müminûn 23/27), “وَجَاءَ أَهْلُ” (el-Hicr 15/67), “جَاءَ آلٌ” (el-Hicr 15/61; el-Kamer 54/41), “السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ” (el-Hac 22/65), “جَاءَ أَحَدُهُمْ” (el-Müminûn 23/99), “شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ” (el-Furkân 25/57), “شَاءَ أَوْ يَتُوبَ” (el-Ahzâb 33/24), “جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ” (el-Mü'min 40/78; el-Hadîd 57/14), “جَاءَ أَشْرَاطُهَا” (el-Muhammed 47/18), “جَاءَ أَجْلُهَا” (el-Münâfikûn 63/11) ve “شَاءَ أَنْشُرَهُ” (el-Abese 80/22) âyetlerinde bulunan hemzelerdir. Hemzenin zammeli okunuşuyla ilgili Kur'an'da sadece “أَوْلِيَاءَ أَوْلِيَاكَ” (el-Ahkâf

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-sab'*, 134; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 363; Dimiyâtî, *İthâf*, 64.

46/32) ifadesi vardır. Kıraat âlimleri bu iki hemzeden birinin düşürülmesi, tahkik edilmesi ve tahfif edilmesi konusunda ihtilaf etmişlerdir.⁴⁹

Hemzenin bulunduğu konum itibarıyla üçüncüsü ise hemze-i müfrede yani hemzenin kelimedeki tek başına bulunmasıdır. Bu konumdaki hemzeler, sâkin ve harekeli olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hemze sâkin olduğunda “يؤمنون، يؤتى، رؤيا، مؤتفة، ولؤلؤ، يسؤكم، ويقول انذن لي،” örneklerinde olduğu gibi öncesi mazmûm, “بئس، جنث، شئت، ورثيا، ونبيء، والذي انتمن،” örneklerinde ise öncesi kesreli, “فأتوهن، فأذنوا، وآتوا، وأمر أهلك، ومأوى، واقراء، وأن يشاء، واهدى اتتنا،” ifadelerinde de önceki harfin harekesi fethalı olmak üzere üç şekilde bulunmaktadır. Kıraat âlimlerinin bir kısmı bütün bu ifadelerde hemzeden önceki harfin harekesine göre hemzeyi ibdâl ederek öncesi zamme ise “و” (vâv) harfine, kesre ise “ي” (yâ) harfine fetha ise “ا” (elif) harfine çevirerek okumuşlardır.⁵⁰ İkinci kısım ise hemzenin harekeli olarak gelmesidir. Harekeli hemzede önceki harfin harekeli veya sâkin olması farklı hükümleri ortaya çıkarmaktadır. Kıraat âlimlerinden bazıları, “يؤده، يواخذ،” örneklerinde olduğu gibi hemze fethalı önceki harfin harekesi zammeli ise “و” (vâv) harfine dönüştürerek “يؤده، يواخذ، يولف، موجلا، مؤذن” şeklinde, hemze fethalı önceki harfin harekesi kesreli “رئاء الناس” (el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/38; el-Enfâl 8/47) şeklindeki ifadelerde ise “ي” (yâ) harfine dönüştürerek okumuşlardır. Hemze zammeli önceki harf kesreli ve sonrasında “و” (vâv) harfi bulunan “وَالصَّابِقُونَ” (el-Mâide 5/69) ifadesinde ise bazıları hemzenin hazfiyle diğerleri ise hemzenin tahkikiyle okumuşlardır. Ayrıca “ولا يظون”، “السابئين” ve “أرأيت” ifadelerinde olduğu üzere fethalı harften sonra zammeli hemze, kesreli harften sonra kesreli hemze ve fethalı harften sonra fethalı hemze bulunması durumunda ise hemze hafzedilerek veya tahkik edilerek okunmuştur.⁵¹

2.2. Hemzenin Çeşitleriyle İlgili Kıraat Vecihleri

2.2.1. Hemze-i Vasl ve Hemze-i Kat' İle İlgili Vecihler

Hemze-i vasl ve kat' hemzenin çeşitlerindedir. Hemze ile başlayan kelimelerin evvelinde yazıda bulunan, kendisi ile başlanınca okunan ancak kendinden önce harekeli bir harf gelince okunmayan hemzelere hemze-i vasl denir. Hemze-i kat' ise hem yazıda hem de okunuşta bulunan, kelimenin hem vasl hem de vakf halinde değişmeyen sâbit kalan hemzelere denir.⁵² Hemzenin vasl mı veya kat' mı okunacağı konusunda kıraat âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Bu konuyla ilgili birçok âyet bulunmaktadır.⁵³ Sözelimi “اتخذناهم سخرية أم زاعث عنهم الأبصار” (Cehennemlik değillerdi de) biz onları alaya mı almış olduk, yoksa (buradalar da) gözlerimizden mi kaçtılar?⁵⁴ âyetinde geçen “اتخذناهم” ifadesi bu konuya örnek verilebilir. Bu ifadeyle ilgili kıraat farklılığı kıraat-i seb'a, aşera ve erbeate aşera içerisinde yer almaktadır. Ebû Amr, Hamza, Kisâi, Yakûb ve Halef (ö. 229/844) zikri geçen kelimedeki hemzeyi; önceki âyetle birleştirdiklerinde vasl hemzesi, başlangıç cümlesi olarak okuduklarında ise kesreli hemze ile haber konumunda okumuşlardır. Şâz kıraat imâmılarından A'meş (ö. 148/765) ve Yezîdî de bu şekilde okuyarak onlara muvafakat etmişlerdir.

⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 382; Dimyâtî, *İthâf*, 72-75.

⁵⁰ Abdüssabûr Şahin, *el-Kıraatü'l-Kur'âniyye fî dav'i 'ilmi'l-lügati'l-badîs*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 97.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 390-407; Dimyâtî, *İthâf*, 75-83; Şahin, *el-Kıraatü'l-Kur'âniyye fî dav'i 'ilmi'l-lügati'l-badîs*, 98-103.

⁵² Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri*, 250-252.

⁵³ Bu âyetler için bkz. “قال أعلم” (el-Bakara 2/259), “فأسر بأهلك” (el-Hûd 11/81), “واجنبي” (el-İbrâhim 14/35), “فأتبع” (el-Kehf 18/85), “اشدد به” (et-Tâhâ 20/31),

⁵⁴ es-Sâd 38/63.

İbn Kesîr, Nâfi, İbn Âmir ve Âsım vasl ve başlangıç cümlelerinde de fethalı kat' hemzesiyle okumuşlardır.⁵⁵

Mezkûr âyette geçen “اتَّخَذْنَاَهُمْ” ifadesinin haber ve soru yapısında olmak üzere iki farklı okuyuş şekli bulunmaktadır. Haber konumunda olduğunu kabul edenler “فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِحْرِيًّا حَتَّى” “Siz ise onlarla alay ediyordunuz. O kadar ki onlar size beni anmayı unutturdu”⁵⁶ âyetinde de belirtildiği gibi onların müminlerle alay ettikleri kesin olarak bilindiği için soru yapısında gelmesinin uygun olmadığını ifade etmişlerdir.⁵⁷ Ayrıca daha önceki âyette “وَقَالُوا مَا لَنَا لَا” “Yine şöyle derler: “Dünyada kendilerini kötü saydığımız adamları acaba neden göremiyoruz?”⁵⁸ şeklinde soru yapısıyla geldiğini bu âyette ise haber konumunda olması gerektiğini söylemişlerdir.⁵⁹ “اتَّخَذْنَاَهُمْ” ifadesini soru yapısında kabul edenler ise azarlama ve şaşkınlık bildiren bir anlamda olduğunu belirtmişlerdir. Bundan dolayı soru yapısıyla gelmesinin bu işi yapmadıklarına dair bir haber verme olmadığını aksine onların müminlerle alay ettiklerini kesin olarak bildiklerini göstermektedir.⁶⁰ Nehhâs (ö. 338/950), mezkûr âyette geçen kelime ile ilgili kıraat farklılıklarını naklettikten sonra Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) ve Ebû Hâtım'ın (ö. 255/869) haber şeklinde okunan kıraate meylettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca âyette kâfirlerin, müminlerle alay etmiş olduklarının kesin olarak bilindiğini ve daha önceki âyette soru yapısıyla geldiği için burada da haber olarak gelmesi gerektiği şeklindeki delillerinin uygun olmadığını, bu âyetteki istifhâmın azarlama ifade eden ve şaşkınlık bildiren bir yapı olduğunu belirtmiştir.⁶¹

2.2.2. İstifhâm Hemzesiyle İlgili Vecihler

“فهم” sülâsi filinin “استفعال” vezninden mastar olan istifhâm, birisinden bir şeyi anlatmasını istemek, bilinmeyen bir şeyi öğrenmeyi istemek anlamına gelmektedir.⁶² Hemze sadece fetha ile harekelendiğinde, istifhâm manasında kullanılmaktadır.⁶³ İstifhâm anlamı içeren cümleler ise inşâ⁶⁴ kısmına girmektedir. Kıraat vecihlerinden bir kısmı da istifhâm hemzesinin okunuşuyla ilgilidir.⁶⁵ Sözelimi “وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ إِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ” (el-A'râf 7/80-81) âyetinde geçen “اتَأْتُونَ” ve “إِنَّكُمْ” ifadeleri bu konuya örnek verilebilir. Kıraat âlimlerinden bir kısmı bu şekilde gelen iki ifadeyi diğer bir kısmı ise bu iki ifadeden birincisini istifhâm hemzesiyle okumuşlardır. İbn Kesîr, Ebû Amr, Hamza ve Ebû Bekir rivâyetinde Âsım her iki ifadeyi “وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ... إِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ” istifhâm hemzesiyle

⁵⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 556; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 361-362; Dimyâtî, *İthâf*, 478.

⁵⁶ el-Mü'minûn 23/110.

⁵⁷ Ebû Ali el-Hasen b. Abdî'l-Ğaffâr el-Fârisî, *el-Huce li'l-kurrâi's-seb'*, thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvicâtî (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991), 6: 83; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf 'an vüçûbi'l-kerââtî's-seb' ve 'ilelibâ ve hüceibâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2: 233-234.

⁵⁸ es-Sâd 38/62.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20: 137; Râzî, *Mejâlibu'l-ğayb*, 26: 223.

⁶⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2: 411; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2: 234.

⁶¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 872.

⁶² Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisâni'l-'Arab*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119), 5: 3481.

⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 362.

⁶⁴ Arap edebiyatında sözü söyleyene; o bu sözünde doğrudur veya yalancısı diyebileceğimiz ve doğru ya da yalan olma ihtimali olan her kelama haber denir. Bunun zıddı olan yani sözü söyleyene o bu sözünde doğrudur veya yalancısı diyemeyeceğimiz kelama ise inşâ denir. Haber cümlesinin gayesi muhâtaba bir haberi duyurmaktır. İnşâ cümleleri ise talep ifade eden (emir, temenni, istifhâm ve nida) ve talep anlamına gelmeyen olmak üzere iki kısma ayrılır. Râci el-Esmer, *Ulûmu'l-belâgat* (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1426/2005), 20-26.

⁶⁵ Bu âyetler için bkz. “أَبْنَيْكَ لِأَنْتَ يُوسُفُ” (el-Yûsuf 12/90), “أَبْنَيْكَ كُنَّا” (er-Ra'd 13/6), “أَبْنَيْكَ كُنَّا نُرَابًا وَأَبَاؤُنَا أَبْنَاءُ” (en-Neml 27/67), “أَبْنَيْكُمْ لَأَتَأْتُونَ” (el-Ankebût 29/29).

okumuşlardır. Adı geçen kıraat âlimlerinden Âsım ve Hamza bu istifhâm hemzelerini tahkik ile İbn Keşîr ve Ebû Amr ise tek hemze ile okumuşlardır. Nâfi ve Kisâî de bu iki ifadeden sadece birincisini “وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ... إِنْكُمْ لَتَأْتُونَ” şeklinde istifhâm hemzesiyle okumuşlardır. Kisâî, bu istifhâm hemzesini iki hemzeyle tahkik ile Nâfi’ ise tek hemze ile okumuştur.⁶⁶ Zikri geçen ifadeyle ilgili kıraat farklılığı tefsir kaynaklarında da zikredilmiştir. Şöyle ki Kurtubî (ö. 671/1273), bu ifadenin bazı kıraat âlimlerine göre bir haber kipi olarak kesreli tek bir hemze ile okunduğunu ve buna göre ifadenin daha önce sözü geçen hayâsızlığı açıkladığını belirtmiştir. O, bu şekilde ifadenin önceki cümle ile bağlantılı olduğunu ve bunun istifhâm hemzesiyle okunduğunda bu bağın yok olduğunu belirterek istifhâm hemzesiyle okunuşun uygun olmadığını ifade etmiştir. Ancak bu ifadenin azarlamak anlamına gelecek şekilde istifhâm (soru) lafzıyla iki hemzeyle okunduğunu kaydetmiştir.⁶⁷ Bu okuyuşlar arasında tercih de yapılmıştır. Buna göre Ebû Ubeyd ve Kisâî birinci okuyuşu tercih ederek “أَفَأَنْ مَتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ” (el-Enbiyâ 21/34) ve “أَفَأَنْ مَاتَ” (el-Âl-i İmrân 3/144) âyetlerini delil getirmiştir. Görüldüğü üzere bu âyetlerde geçen ifadelerde “أَفَهُمْ” ve “أَفَأَنْ” şeklinde cümle içinde ikinci istifhâm sorusu kullanılmamıştır.⁶⁸

2.3. Lehçe Farklılığından Oluşan Hemzeyle İlgili Kıraat Vecihleri

Hemzenin tahkik, teshîl, ibdâl ve hazf gibi farklı şekillerde okunmasının nedeni lehçe farklılığıyla da izah edilmiştir. Hemzenin tahkik ile telaffuzunun Temîm gibi bedevi kabilelerin lehçesine ait olduğu; hemzenin tahfifinin ise Hicaz lehçesine ait bir özellik olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Bu bağlamda Medine’nin meşhur kıraat imâmlarından olan Ebû Ca’fer, Nâfi’nin ve Ebû Amr’ın kıraatlerinin genel itibarıyla hemzenin tahfifiyle olduğu tespit edilmiştir.⁷⁰ Bu konuyla ilgili “النَّبِيِّنَ”⁷¹ kelimesi örnek verilebilir. Bu kelimeyi Nâfi ve Ebû Ca’fer “النَّبِيِّنَ” şeklinde hemzeli okumuşlardır.⁷² Bu kelimenin hemzeli okunmasının nedeni kelimenin aslının bu şekilde olmasıyla açıklanmıştır. Nitekim Hicaz ekolü kelimelerdeki hemzeyi tahkikli olarak okumuşlardır. Buna delil olarak da “Bir kişi Hz. Peygamber’e ‘selam sana ey Allah’ın Nebisi’ “يا نبي الله” şeklinde “يا نبي الله” lafzını hemzeli olarak söylemiş buna karşılık Hz. Peygamber, bu kelimenin doğrusunun “يا نبي الله” şeklinde hemzesiz olduğunu belirterek o kişiye cevap vermiştir” şeklindeki hadis rivayetini getirmişlerdir.⁷³

Hemzenin tahkikli okunuşunun genel itibarıyla bedevi kabilelerde, tahfif uygulamasının ise medeni kabilelerde yaygın olmasının sebebi şöyle açıklanmıştır: “Bedeviler genelde hızlı konuşmaya çalışırlar. Hızlı konuşurken kelimelerde hemzenin tahkiki daha kolaydır. Medeni insanlar ise daha çok ağır ve teenni ile konuşmaya çalışırlar. Bu da onları hemzeyi tahfif ile çıkarmaya yönlendirmiştir.”⁷⁴ Ayrıca hemzenin ibdâli şeklindeki okuyuş ihtilaflarının bir kısmı lehçesel farklılıkla izah edilmiştir. Örneğin Hüzeyl kabilesinde “أخذ” lafzı “تخذ” şeklinde telaffuz

⁶⁶ er-Ra’d 13/5, es-Saffât 37/16 ve el-Vâkıa 56/47 âyetlerinde geçen istifhâm hemzelerini de kıraat âlimleri bu şekilde okumuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-seb’a*, 285-286.

⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 9: 278.

⁶⁸ Nehhâs, *İrâbü’l-Kur’ân*, 313; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1: 468.

⁶⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, 542.

⁷⁰ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Merkezu’d-Diraseti’l-Kur’âniyye, (Medine: 1426), 2: 627.

⁷¹ el-Bakara 2/61.

⁷² İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 156-157; Dimyâtî, *İthâf*, 180.

⁷³ Fârisî, *el-Hüccet*, II, 87-94; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 243-245; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, II, 156-157.

⁷⁴ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine’l-lebecâti’l-Arabiyye ve’l-Kur’âniyye*, (İskenderiyye: 1986), 85.

edilmektedir.⁷⁵ Bunlardan başka Temîm başta olmak üzere Kays, Esed ve bunlara komşu kabilelerde hemze, “ع” harfine dönüştürülerek okunmuştur. Buna göre “أن،أذن” lafızları “عن،عذن” şeklinde okunmuştur.⁷⁶

2.4. Hemze İle İlgili Şâz Kıraatler

Hemzenin okunuşuyla ilgili şâz kıraatler de bulunmaktadır.⁷⁷ Bu konuyla ilgili örneklerden biri “يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقَلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ”⁷⁸ âyetinde geçen “يُؤْتُونَ مَا آتَوْا” ifadesidir. Hz. Âişe (ö. 58/678), bu ifadede “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” şeklinde hemzeyi kasr ile okuyarak Allah’ın Resûlünün de bu şekilde okuduğunu ve bu okuyuşun daha uygun olduğunu söylemiştir.⁷⁹ Bu konuyla ilgili İsmail b. Halef’ten aktarılan rivâyet şöyledir: “O, Ubeyd b. Umeyr ile beraber Hz. Âişe’nin yanına gittiğini ve ona “يُؤْتُونَ مَا آتَوْا” ve “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” okuyuşlarından hangisi daha uygun ve daha sevimli geldiğini sorunca Hz. Âişe, Allah’ın Resûlü (s.a.v.)’den “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” okuyuşunu işittiği için bu okuyuşun daha uygun olduğunu söylemiştir.”⁸⁰ Taberî de buna benzer bir rivâyet zikretmiştir.⁸¹ Bu iki okunuşa göre âyet farklı şekilde yorumlanmaktadır. “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” şeklinde hemzenin kasr ile okunuşuna göre âyet onlar Allah’tan, Allah ile karşılaşmaktan ve Allah’ın makamından korkarak amel ediyorlardı, anlamına gelmektedir. “يُؤْتُونَ مَا آتَوْا” şeklinde hemzenin med ile okunuşuna göre ise âyet bir şeyi verdiklerinde kendilerinden kabul edilmeyeceğinden korku duyarlar, anlamına gelmektedir.⁸² Kurtubî, söz konusu âyetin tefsiri esnasında Hz. Âişe ve İbn Abbâs’ın bu ifadenin son kelimenin hemzesini uzatmaksızın “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” “yaptıklarını yaparlarken” anlamında okuduğunu belirttiikten sonra Ferrâ’dan nakille şöyle demektedir: “Hz. Âişe, bu okuyuşuyla cumhûrun kıraatine muhalefet etmemektedir. Çünkü Araplarda “سئل”، “يستهنون” ve “شئ” ifadelerinde de olduğu gibi hemze bazen elif ile yazılmazdı. Bundan dolayı “يَأْتُونَ” kelimesinde “ي” harfinden sonra elif’in yazılması yanlış değildir. Bu ifade hem cumhûrun kıraatiyle hem de diğer şâz kıraatle olmak üzere iki şekilde de okunabilir.”⁸³

Sonuç

Hemzenin Arap alfabesinde müstakil bir harf sayılıp sayılmayacağı, mahreçleri ve sıfatları konusunda âlimler arasında farklı görüşler vardır. Aynı şekilde kıraat âlimleri arasında da hemzenin okunuşu konusunda farklı vecihler vardır. Hemze ile ilgili bu vecihlerin bir kısmı hemzenin bulunduğu konum itibarıyla oluşmaktadır. Hemze; aynı kelimedede iki hemzenin yan yana gelmesi, birinin sonunda ikincisinin başında olmak üzere iki ayrı kelimedede mevcudiyeti ve kelimedede tek başına olması yönüyle üç kısma ayrılmaktadır. Kur’ân’da on sekiz yerde on kelimedede geçen iki hemzenin aynı kelimedede yan yana gelmesi durumunda ikinci hemze teshîl ile elif ve

⁷⁵ Bilici, “Gâyetü’l-Emânî Adlı Tefsirinde Molla Gürânî’nin Kıraatlere Yaklaşımı”, 30.

⁷⁶ Sarı, “İbdâl”, 19: 263-265.

⁷⁷ Hemze ile ilgili şâz kıraatler için bkz. İbn Hâleveyh, *Mubtasar fî şevâzî’l-Kur’ân*, 52, 89, 111, 177, 128; Şahin, *el-Kıraatü’l-Kur’ânîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lügâti’l-hadîs*, 115-121.

⁷⁸ el-Mü’minûn, 23/60.

⁷⁹ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2: 238; İbn Hâleveyh, *Mubtasar fî şevâzî’l-Kur’ân*, 100; Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî, *el-Muhteseb fî tebyîni vüçûbi şevâzî’l-kurâât ve’l-izâbi anhâ* thk. Ali en-Necdí Nâsîf, Abdülhalim en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ’îl Şiblî (Kahire, Meclisü’l-A’la li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1994), 2: 95; Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 15: 57.

⁸⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2: 95.

⁸¹ Ebu Halef şöyle demektedir: “Ubeyd b. Umeyr ile Hz. Âişe’ye gittik. Ubeyd ona, “bu harfi nasıl okuyayım” diye sordu, o da “يَأْتُونَ مَا آتَوْا” şeklinde dedi.” Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17: 70.

⁸² İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2: 95.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 15: 57-58.

hemze arasında elif'in olmasıyla, elif ve hemze arasında elif harfinin olmaması ve med ile beraber elif harfine dönüştürülmesiyle olmak üzere üç şekilde okunmuştur. Hemzenin birinin sonunda ikincisinin başında olmak üzere iki ayrı kelimedede mevcudiyeti durumunda harekesine göre hemze farklı vecihlerle okunmuştur. Hemzenin kesreli olması halinde ittifak edilenler Kur'ân'da on beş yerde on üç kelimedede; ihtilaf edilenler ise üç yerde bulunmaktadır. Hemzelerin fethalı olarak kullanılması Kur'ân'da on dokuz yerde on altı kelimedede mevcutken; hemzenin zammeli okunması ise sadece bir yerde bulunmaktadır. Kıraat âlimleri bu hemzeleri ikisinden birinin düşürülmesi (hazf), bu iki hemzenin okunması (tahkîk) ve tahfif edilmesi şeklinde farklı vecihlerle okumuşlardır. Hemzenin bulunduğu konum itibarıyla üçüncüsü olan hemze-i müfrede yani hemzenin kelimedede tek başına bulunmasıdır. Bu konumdaki hemzeler sâkin ve harekeli olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Kıraat âlimlerinin bir kısmı hemzenin sâkin gelmesi durumunda hemzeden önceki harfin harekesine göre hemzeyi ibdâl ederek öncesi zamme ise “و” (vâv) harfine, kesre ise “ي” (yâ) harfine fetha ise “ا” (elif) harfine çevirerek okumuşlardır. İkinci kısım ise hemzenin harekeli olarak gelmesidir. Bu durumda ise hemzenin tahkîki ve hazfî olmak üzere iki vecih uygulanmıştır.

Hemzenin farklı şekillerde okunmasının nedeni lehçe farklılığıyla da izah edilmiştir. Hemzenin tahkîk ile telaffuzunun Temîm gibi bedevi kabilelerin lehçesine ait olduğu; hemzenin tahfifinin ise Hicaz lehçesine ait bir özellik olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca hemzenin ibdâli şeklindeki okuyuşun nedeni de lehçesel farklılıkla izah edilmiştir. Örneğin Hüzeyl kabilesinde “أخذ” lafzı “تخذ” şeklinde telaffuz edilmektedir. Bunlardan başka Temîm başta olmak üzere Kays, Esed ve bunlara komşu kabilelerde hemze, “ع” harfine dönüştürülerek okunmuştur. Buna göre “أن،أذن” lafızları “عن،عذن” şeklinde okunmuştur.

Hemze ve hemzenin çeşitleriyle ilgili kıraat vecihlerinde tahkîk, teshîl, ibdâl, hazf ve med gibi bazı terimler kullanılmıştır. Fonetik farklılıklar kategorisinde yer alan ve çoğunlukla âyetin anlamına etki etmeyen hemze ile ilgili bu okuyuş farklılıkları; sadece kıraat kaynaklarında değil ilk dönemden günümüze kadar olan birçok tefsir kaynaklarında da zikredilmiştir. Ferrâ, Taberî, Zeccâc, Nehhâs Begavî, Zemahşerî, Râzî, Kurtubî ve diğer müfessirlerin eserlerinde bu konuyla ilgili âyetlerde mütevâtir ve şâz kıraatlerin yanı sıra bu okuyuşların hüccetleri yer almıştır. Bu durum hemzenin ilk dönemden günümüze kadar ilim ehlinin dikkatini çeken önemli konulardan olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- BEGAVÎ, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd. *Me'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullâh en-Nemîr, Osman Cum'a Dâmiriyye ve Süleyman Müslim el-Harş. Riyâd: Dâru Taybe, 1409.
- BİLİCİ, Mehmet Akif. "Ġâyetü'l-Emânî Adlı Tefsirinde Molla Gürânî'nin Kıraatlara Yaklaşımı". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*. Çanakkale: 2019.
- CEVHERÎ, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sıhâb tâcî'l-lüġa ve sıhâbü'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulġafûr Attârî. Beyrût: Darü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1085
- ÇETİN, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- DAĞ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- DEVSERÎ, İbrahim b. Saîd. *Mu'cemu'l-mustalabât fî 'ilmi't-tecvîd ve'l-kıraât*. Riyad: 1425/2004.
- DİMYÂTÎ, Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî. *İthâfu fudalâi'l-beşer fî'l-kırâati'l-erbeate 'aşer*. thk. Enes Mahrâh. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- DURMUŞ, İsmail. "Hemze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- ESMER, Raci. *Ulûmu'l-belagât*. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1426/2005.
- FÂRİSÎ, Ebû Ali el-Hasen b. Abdi'l-Ġaffâr. *el-Huce li'l-kurrâi's-seb'*. thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvicâtî. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991.
- FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'an*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- HAFEYÂN, Ahmed Mahmûd Abdüsemi'. *Eşhurü'l-mustalabât fî fenni'l-edâ ve 'ilmi'l-kıraât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- HALİL B. AHMED, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâi. Beyrût: Müessesetü'l-Âlemi, 1408/1998.
- HAMED, Ġânim Kuddûrî. *ed-Dirâsâtü's-savîyye 'inde ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâr-u Ammar, 1428/2007.
- İBN ÂTİYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ġâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İBN CİNNÎ, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'i'l-kırâât ve'l-izâbi anhá*. thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şiblî. Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- İBN HÂLEVEYH, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fî şevâzî'i'l-Kur'an min Kitâbi'l-Bed'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, , ts.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisâni'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119.
- İBN MÜCÂHİD, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbü's-seb' fî'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119.
- İBN SIKKÎT, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *el-Kalb ve'l-ibdâl*, ts.
- İBN YAÎŞ, Ebü'l-Beka Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b.Yaîş el-Esedî. *Şerbu'l-mufassal*. Kahire: İdaretü't-Tıbâati'l-Müniriyye, ts.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali. *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed Dabbâ'. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali. *et-Tembûd fî 'ilmi't-tecvîd*. nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: 1405/1985.
- KARAÇAM, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf 'an vücûbi'l-kurâati's-seb' ve 'ilelibâ ve hiccibâ*. thk. Muhyiddîn Ramadân. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyn limâ tezâmmenebû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- MUHAYSİN, Muhammed Sâlim. *el-Muktebes mine'l-lebecâti'l-Arabîyye ve'l-Kur'âniyye*. İskenderiyye: 1986.
- MÜBERRED, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhalik Azime. Kahire: 1415/1994.
- NEHHÂS, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *İ'râbü'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- RÂZÎ, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981.
- SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- SALEH, Alaaddin ve Bulut, Ali. "Hemze'nin İlmu Resmi'l-Mesâhif ve Kıraatteki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2016.
- SARI, Mehmet Ali. "İbdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: DİA Yayınları, 1999.
- SİBEVEYHÎ, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *Kitâbu Sîbeveyhî*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988.
- SÜYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezu'd-Diraseti'l-Kur'âniyye. Medine: 1426.
- ŞAHİN, Abdüssabûr, *el-Kırâati'l-Kur'âniyye fî dav'i 'ilmi'l-lügâti'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- TABERÎ, Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.
- TEMEL, Nihat. *Kıraat ve Tecvid İstılabları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- ÜNAL, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- ZEBÎDÎ, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseyinî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: 1982.
- ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an bâkâiki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.